

УДК 94(477)

Недря К.М.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ ПРОЕКТИ ОДЕСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА: ПЛАНОВАНІ Й РЕАЛІЗОВАНІ

В статті висвітлюються проекти та ініціативи Одеського відділення Імператорського Російського воєнно-історичного товариства, які стосувалися Катеринославської губернії протягом 1909-1914 рр.

Ключові слова: воєнна історія, Імператорське Російське воєнно-історичне товариство, Д.І. Яворницький.

В статье освещаются проекты и инициативы Одесского отделения Императорского Русского воєнно-исторического общества, касающиеся Екатеринославской губернии в течение 1909-1914 гг.

Ключевые слова: военная история, Императорское Русское воєнно-историческое общество, Д.И. Яворницкий.

The article highlights the projects and initiatives of the Odessa branch of the Imperial Russian military and Historical Society, concerning Ekaterinoslav province during 1909-1914.

Key words: military history, the Imperial Russian military and historical society, D.I. Yavornytsky.

Імператорське Російське воєнно-історичне товариство (надалі – ІРВІТ), здавалося б, є досить дослідженою організацією дореволюційної Росії, але при детальному розгляді вдалося віднайти «білі плями» і в його історії. Актуальність досліджень у цьому напрямі має неоднорівневу структуру, оскільки в самому Товаристві існувала низка місцевих відділень. Тож якщо локалізувати згадані «білі плями» до Катеринославської губернії, а також згадати про те, що активну участь у процесах і подіях, які ними закриті брали досить відомі особистості (Д.І. Яворницький, М.П. Урусов, Б.В. Едуардс та ін.), актуальність теми на регіональному рівні лише посилюється.

Стосовно історіографії дослідження, то найбільш вдало вона може бути охарактеризована крізь призму вже згаданої дворівневої системи актуалізації. Такий підхід дає змогу відстежити не лише наявність та якість глобальних досліджень, присвячених ІРВІТ, а й окремо по відношенню до його Одеського відділення (діяльності, учасників, проектів тощо). Дослідження діяльності ІРВІТ розпочалося ще за часів його існування, а першим його дослідником став дійсний член товариства Н.Ф. Зезюлинський [8]. Він спробував проаналізувати видавничу діяльність ІРВІТ. Починаючи з 1917 р., Товариство у відповідності з ідеологічними постулатами тих часів, перебувало у забутті. Лише у 1940 р. Г.С. Габаєв, один з активних учасників Товариства, публікує короткі спогади про обставини його виникнення і основні напрями діяльності [3]. На думку

дослідника ІРВІТ С.В. Боріснева, публікація Г.С. Габаєва стала можливою завдяки переорієнтації державної політики на пріоритет національних інтересів [2, с. 3]. Велика Вітчизняна війна та заходи по відновленню зруйнованої економіки СРСР призвели до зміни завдань історичної науки, серед яких пропаганда військово-історичного минулого не потребувалася. Лише з 60-х років з'являються публікації, присвячені ІРВІТ. Найбільш плідними і якісно наповненими роками для історіографії проблеми у радянський період були 80-ті. Так, вперше ІРВІТ досліджувалося в кандидатській дисертації, В.О. Авдєєва [1]. Цей автор опублікував про Товариство окрему статтю. Варта уваги також стаття В.Н. Самашко і Н.О. Петрової, в якій автори зосередили увагу на видавничій діяльності ІРВІТ [14].

З розпадом СРСР науковий пошук щодо створення та діяльності ІРВІТ посилюється. У 1992 р. історик С. Рубан опублікував статтю, присвячену військовим товариствам дореволюційної Росії, у якій знайшлося місце і для ІРВІТ. Наступним дослідженням стала кандидатська дисертація «Російське воєнно-історичне товариство (1907 -1917 рр.)» вже згаданого С.В. Боріснева, що була захищена у 1995 р. [2]. До нині вона залишається найбільш повним дослідженням історії цього товариства. В 2000 р. С.В. Успенська захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата культурології, присвячену архівним фондам ІРВІТ, що засвідчує розширення проблемного поля досліджень [16]. Окрім того, історія ІРВІТ досліджувалася і в контексті вивчення життєпису його очільників та членів.

Із праць, присвячених Одеському відділенню ІРВІТ, Автору вдалося віднайти лише одну роботу. Воно належить перу одеського краєзнавця та історика В. Голованя [4]. Він досить ретельно аналізує діяльність відділення від часу його створення. Згадує В. Головань і про Катеринославську губернію, а саме про організовану Одеським відділенням ІРВІТ подорож по нижньому Дніпру від Нікополя і про намічені за її результатами заходи [4]. Проте, на цьому він і зупинився. До певної міри продовженням названого дослідження, можна вважати статтю дніпропетровського краєзнавця В.С. Старостіна. Він звернув увагу на ініційований Одеським відділенням процес встановлення меморіальної плити над Ненаситецьким порогом, на місці загибелі київського князя Святослава, а також її подальшу долю [15].

Ідея створення ІРВІТ періодично виникала, починаючи з першої половини ХІХ ст. Але втілити її в життя вдалося лише у 1907 р., коли зусиллями генерала від інфантерії О.З. Мишляєвського було об'єднано понад сто спеціалістів з військової та загальної історії [4]. 27 серпня того ж року Микола ІІ затвердив статут [5, с. 277]. Разом з тим, цар погодився стати почесним головою товариства, від чого воно стало іменуватися Імператорським.

ІРВІТ ставило перед собою такі завдання:

- об'єднання осіб, які безпосередньо працюють у сфері військової історії, або сприяють розширенню військово-історичних знань;
- відкривати місцеві відділення, об'єднані в одне ціле довкола центральних органів;

- сприяти впорядкуванню архівної справи;
- сприяти збереженню, відновленню та спорудженню військових пам'ятників всіх видів і найменувань;
- сприяти проведенню військово-археологічних розкопок та відвідин полів битв;
- обладнання довідкового бюро, музеїв військової старовини, бібліотек та інших пов'язаних з завданнями товариства закладів;
- сприяти роботі військових істориків [17].

Керувала Товариством Рада, що складалася з 12 осіб. Головою було обрано генерала від кавалерії Д.А. Скалона, а його товаришем – О.З. Мишлаєвського (на той час – начальник Головного штабу). Рада мала сприяти досягненню головної мети існування ІРВІТ – «вивчення військово-історичного минулого російського народу у всіх його проявах» [4]. Виконуючи завдання і забезпечуючи досягнення мети, в межах організації було створено 12 місцевих відділень, що знаходилися в місцях дислокації окружних військових штабів та у великих містах імперії [5, с. 283]. А вони, у свою чергу, мали охоплювати своєю діяльністю і прилеглі райони.

Про бажаність створення Одеського відділення голова Товариства повідомляв командуючому військами Одеського округу генералу від кавалерії барону О.В. Каульбарсу ще на початку 1908 р. 16 вересня 1908 р. Одеське відділення було урочисто відкрито [4; 5, с. 283]. Цього ж дня обрали і керівництво: голова – генерал О.В. Каульбарс, секретар – Генерального штабу капітан П.М. Адріанов, підскарбій – штабс-капітан Н.Н. Мелент'єв. Головою відділення та секретарем були виголошені урочисті промови, схожі за своїм змістом, бо в них наголошувалося на важливості військової історії для патріотичного виховання військовослужбовців. Але більш цікавим є територіальні та хронологічні межі діяльності, які встановлювалися доповідачами. В обох доповідях слухачів орієнтували не те, що відділення буде займатися проблемами вивчення «глибоко національного воєнного мистецтва», яке складалося під впливом національної самобутності і національного характеру протягом сторіч на півдні держави в цілому та Одеського військового округу, зокрема [4]. Тим самим, до сфери інтересів товариства були віднесені й часи козаччини, а, отже, Катеринославська губернія.

Перша воєнно-історична подорож членів відділення була проведена саме по Катеринославській губернії під керівництвом професора Д.І. Яворницького. Вона відбулася 14-19 травня 1909 р. по низов'ям Дніпра. В. Головань вважає відправною точкою маршруту екскурсії Нікополь, але це не зовсім точно [4]. Як засвідчує генерал О.В. Каульбарс, у клопотанні перед земством Катеринославської губернії щодо підтримки ініціатив і проектів відділення ІРВІТ, Нікополь був кінцевим пунктом подорожі, а розпочалася вона з Катеринослава [12, с. 1168]. Таким чином, 26 членів Товариства частково пройшли шлях «з варяг у греки», подекуди долаючи його навіть на плотах [4]. Вони відвідали: руїни захисних споруд, створених князем Голіциним та

фельдмаршалом Мініхом під час кримських походів; дніпрові пороги; залишки Кодацької фортеці; місця знаходження запорізьких січей і зимівників тощо.

За результатами подорожі Одеське відділення ІРВІТ створило низку проектів в губернії, які, на думку керівництва, сприяли б збереженню пам'яток воєнної історії, а також зародженню практичного інтересу до історії на місцях, в обивательському середовищі. Більшість з цих починань була означена у згаданому вже клопотанні голови Одеського відділення О.В. Каульбарса до земства, яке на правах члена ІРВІТ озвучив 14 грудня 1909 р. на губернському земському зібранні Д.І. Яворницький [12, с. 1168-1169; 11; с. 179-180]. Перша з ініціатив стосувалася необхідності приведення в належний стан пам'ятника Катерині II у Катеринославі та його перенесення на більш видне місце. Друга – встановлення пам'ятної стели на місці Кодацької фортеці, а третя – виготовлення і розміщення меморіальної плити на Ненаситецькому порозі, на місці загибелі князя Святослава Ігоревича [12, с. 1168].

Губернські гласні схвалили це клопотання та навіть асигнували на реалізацію проектів ІРВІТ три тисячі рублів, але лише на два останні з трьох зазначених. При цьому, ними були поставлені і певні умови. Так, після спорудження пам'ятники мали вважатися земськими [11, с. 179-180]. З часом, відбулося і перенесення пам'ятника Катерини II. Згадані клопотання та рішення по ньому не дозволяють погодитися з краєзнавцем В.С. Старостіним, на думку якого земство не мало відношення до встановлення дошки на Ненаситці, оскільки ним нібито не було «виявлено згадок про виділення коштів» у документах Катеринославських губернського і повітового земських зібрань [15].

Проектування і спорудження пам'ятників було доручено відомому одеському скульптору Борису Васильовичу Едуардсу. Він мав прибути до Катеринослава невдовзі після засідання губернського земського зібрання, аби на місці провести всі необхідні роботи. Швидше за все, так і відбулося, оскільки за перше півріччя 1910 р. необхідна проектна документація вже була готова. Про це свідчать два листи до Д.І. Яворницького. Перший з них написаний 20 серпня 1910 року активним членом ІРВІТ, полковником М.О. Сулькевичем. В ньому він звертається до адресата: «Как идут дела с памятниками на Кодаке (Койдаке) и на Ненасытце? Подтолкните это дело. Пусть князь Урусов осуществляет постройку по проектам Эдуардса, вызвал Бориса Васильевича из Одессы (Софиевский пер., 3). С уходом Каульбарса и моим работам некому, и если Вы не будете толкать это дело в Екатеринославе, оно замёрзнет и отпущенные три тысячи пропадут» [7, с. 582-583]. Автором другого листа (від 21 жовтня 1910 р.) вже є особисто Б.В. Едуардс, який відмічає, що всі проекти вже давно ним відправлені з Одеси (де розміщувалося Одеське відділення товариства) на ім'я М.П. Урусова [6].

Наведені листи дають змогу розкрити механізм реалізації проектів ІРВІТ в губернії. В його основі лежали дружні відносини між Д.І. Яворницьким та князем М.П. Урусовим, який на той час очолював дворянство і земство губернії. Урусов, безумовно, мав певний особистий інтерес до історії, але швидше за все, ця діяльність розглядалася ним здебільшого для популяризації власної особи та аби догодити Яворницькому. Частково це підтверджується тим, що до середини 1910 р. активність

князя поступово спадає, на що звертають увагу Сулькевич та Едуардс. Так, Б.В. Едуардс писав Д.І. Яворницькому, що невдовзі він планує приїхати до Катеринослава, аби поговорити з М.П. Урусовим щодо пам'ятників [6]. Скульптор мав також особисто повідомити М.П. Урусову про його обрання дійсним членом ІРВІТ, хоча на той час про це вже знав Дмитро Іванович (очевидно, і князь також). Напевно, він так і зробив, але процес не зрушив з місця.

Лише через декілька років представник Одеського відділення ІРВІТ генерал від інфантерії І.А. Романенко уклав з Едуардсом контракт на роботу над пам'ятниками. Згідно з ним Едуардс мав за затвердженими Товариством 1 листопада 1912 року ескізами та кошторисами, виготовити пам'ятники для Кодацької фортеці та Ненасицького порогу: «Памятная плита для Ненасытецкого порога должна быть отлита из чугуна по форме и с надписью, указанными в проекте, а к ней сделаны четыре угловых тоже чугунных розетки с железными пиронами, для закрепления плиты в гранитном гнезде на отвесе Ненасытецкого порога» [9, арк. 4.]. Едуардс мав виготовити пам'ятники із обумовлених матеріалів, або сам, або там де б визнав за доцільніше, доправити на місце і встановити. Весь комплекс робіт планувалося завершити до 15 травня 1913 року. За контрактом Едуардс мав отримати 2 731 крб., як плату за роботу. Чавунна ж дошка вагою понад 25 пудів (близько 400 кг.) таки була встановлена в 1913 р. на скелі Монастирко [9, арк. 4 зв].

Станом на 1910 р., коли Едуардс активно домагався втручання Урусова, останній займався спочатку організацією, а потім і проведенням Південно-Руської обласної сільськогосподарської, промислової і кустарної виставки. На той час вона була ключовим пріоритетом для нього. Після виставки, князь всю енергію віддавав своєму головному дітищу – лікарні Червоного хреста у Катеринославі та його місцевому відділенню, яке сам і очолював. Ну а в 1912 р. його було обрано до Державної ради. Окрім того, в 1910 р., як згадує в листі Сулькевич, з Одеського відділення ІРВІТ пішов його голова – Каульбарс та сам автор, які були натхненниками більшості проектів. Ці обставини певною мірою вплинули на «замороження» робіт по пам'ятникам, хоча це і не виправдовує Урусова.

Члени ІРВІТ звернули увагу і на місцевість довкола кінцевого пункту своєї екскурсії Дніпром – Нікополя, що теж вилилося в досить амбітні проекти. В самому Нікополі планувалося встановити пам'ятники Богдану Хмельницькому і Микитинській Січі, що тут розташовувалася [6]. Але особлива увага зосереджувалася на Чортомлицькій Січі, де на місці колишньої січової церкви, планувалося побудувати меморіал – каплицю [6; 10, с. 5]. Але оскільки на той час острів, на якому колись розташовувалася Січ, відносився до маєтку Великого князя Миколи Михайловича «Грушівка», а той віддав його у користування Кубанському війську, то питання значно ускладнювалося. Спочатку, Одеське відділення ІРВІТ, восени 1909 року, клопоталося про будівництво каплиці перед Миколою II, який дав на те свого дозволу. А в наступному році відповідний лист було направлено наказному отаману кубанців М.П. Бабичу [6]. Зважаючи на імператорське повеління, можна припустити, що відповідь на нього була позитивною. Проте з невідомих причин ця ініціатива так і не була доведена до кінця, як і нікопольські починання.

Одеському відділенню все таки вдалося втілити деякі свої плани в життя. Одним з них було перейменування у 1910 р. станції Катерининської залізниці з «Осокорівка» на «Чортотлик» [6]. Цим самим поселенню було повернуто його історичну назву, а також підкреслено взаємозв'язок з Січчю. Також вдалося добитися і перейменування Єйського полку Кубанського війська в Запорізький. Планувалося і продовження кампанії з перейменування військових формувань: присвоєння ще двом полкам імен отамана Сірка та гетьмана Сагайдачного [6; 7, с. 582-583]. Однак це теж не було здійснено.

Окреме місце у проектах ІРВІТ відводилося могилі Сірка. Б.В. Едуардс писав Д.І. Яворницькому про необхідність відчуження землі на якій вона знаходилася [6]. Був проект Яворницького, який намагався могилу Сірка придбати з часу свого призначення на посаду директора музею імені О. Поля (1902 р.), про що свідчить його листування з І.Ф. Саламахою (селянин з с. Капулівки, доглядач могили кошового отамана) та В.І. Строменком (археолог, музейник, громадський діяч) [7, с. 237, 239-241, 500, 516, 538, 546-549]. Але йому це ніяк не вдавалося через велику вартість ділянки – 500 руб. Швидше за все, залучаючи до вирішення питання у 1910 р. Одеське відділення ІРВІТ, Д.І. Яворницький розраховував саме на фінансову підтримку, але обмежені ресурси цієї організації не дозволили цього зробити. Практична допомога товариства звелася лише до того, що полковник Сулькевич, перебуваючи у Петербурзі перед від'їздом до нового місця служби в Іркутськ, навів довідки у Міністерстві внутрішніх справ з приводу процедури відчуження землі [6]. Друга порада походила від Едуардса, який радив звернутися до Урусова. На його думку, князь, на правах члена ІРВІТ, міг просунути цю справу в межах губернії і на державному рівні [6]. Але той відсторонився від цих зв'язків. Тому могилу Д.І. Яворницькому не вдалося викупити.

Отже, Одеське відділення ІРВІТ мало досить амбітні і далекоглядні плани щодо діяльності у Катеринославській губернії. Проте більшість з них не була реалізована в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, зокрема через обмеженість товариства у матеріально-фінансових ресурсах, а також Першу світову війну, коли припинилося функціонування ІРВІТ. Ключовою персоною в проектах відносно Катеринославської губернії був Д.І. Яворницький, який вміло використовував можливості ІРВІТ для реалізації власних музейних проектів. Досвід Одеського відділення Імператорського Російського воєнно-історичного товариства по збереженню пам'яток воєнної історії та її популяризації як в Катеринославській губернії, так і в межах військового округу, може бути корисним сучасникам.

Бібліографічні посилання:

1. Авдеев В.А. Становление и развитие центров военно-исторических исследований в русской армии (вторая половина XIX – начало XX века): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.А. Авдеев. – М., 1986. – 26 с.
2. Бориснев С.В. Русское военно-историческое общество (1907-1917): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.С. Бориснев. – М., 1995. – 22 с.
3. Габаев Г.С. Русское военно-историческое общество / Г.С. Габаев. // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 4. – С. 36-47.

4. Головань В. Одесское отделение Императорского военно-исторического общества / В. Головань [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://vigolovan.livejournal.com/1760.html>.
5. Дьяков В.А. О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907-1917 гг.) / В.А. Дьяков // Проблемы истории общественного движения и историографии. Сб. ст. к 70-летию М.В. Нечкиной. – М., 1971. – С. 275-288.
6. Едуардс Б.В. Лист до Д.І. Яворницького. 21.10.1910 р. // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (ДІМ). – Ф. 10. Особистий архів академіка Д.І. Яворницький. – Арх. 24715.
7. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького / Укладачі С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; За заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.
8. Зезюлинский Н.Ф. По поводу I и III томов Трудов Императорского Русского военно-исторического общества / Н.Ф. Зезюлинский. – СПб., 1911. – 14 с.
9. Листи до Б.В. Едуардса. // Державний архів Одеської області. – Ф. 154. Особистий фонд Б.В. Едуардса. – Оп. 1. – Спр. 10.
10. Одесса. 23, XI // Русское слово. – 24 ноября 1909. – С. 5.
11. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 г. сессии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. – 263, XXXVIII с.
12. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 г. сессии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. – 2137 с.
13. Рубан С. Военные общества и союзы дореволюционной России / С. Рубан // Армия. – 1992. – № 11-12. – С. 21-22.
14. Самошенко В.Н. Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества. Издание исторических документов в СССР / В.Н. Самошенко, Н.А. Петрова. // Вопросы истории, теории и методики. – М., 1989. – С. 197-211.
15. Старостін В.В. Пам'ятник над Ненаситцем / В.В. Старостін // Експедиція XXI. – 2010. – № 12. – Режим доступу до журн.: <http://www.exp21.com.ua/history/102-7.htm>.
16. Успенская С.В. Фонд «Императорское Русское военно-историческое общество»: обеспечение сохранности документов и перспективы использования : Из Архива Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи : диссертация ... кандидата культурол. наук : 24.00.03 / С.В. Успенская – Москва, 2000. – 175 с.
17. Устав Императорского Русского Военно-Исторического общества. – Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного штаба), 1907. – 12 с.

Надійшла до редколегії 15.05.2013 р.